

Starohrvatska prosvjeta
III. serija - svezak 44-45/2017.-2018.

UDK: (726.54+7.033.1)](497.58)“04/18)
Pregledni rad

Ivo BABIĆ

Lucićeva 10
HR - 21220 Trogir
ibabic@gradst.hr

Dugo trajanje jednog arhitektonskog tipa. Jednobrodne crkvice s polukružnom apsidom

Longue Durée of one architectural type.
Single-naved churches
with semicircular apse

Ključni pojam dugog trajanja koji je uveo Fernand Braudel može se, dakako, primijeniti i u izučavanju arhitekture. Mali jednoćelijski prostori koji završavaju apsidom pojavljuju se u rimskoj profanoj i sakralnoj arhitekturi. Takav oblik prihvaća ranokršćanska arhitektura, pa će se taj tip, uz manje izmjene, ponavljati više od tisućljeća, mjestimice do u 19. stoljeće. Ipak, najčešći je u srednjovjekovno doba s ponekim obilježjima predromaničkog, romaničkog i gotičkog stila. Takve su male crkve osobito česte na selima i u neposrednoj okolici gradova.

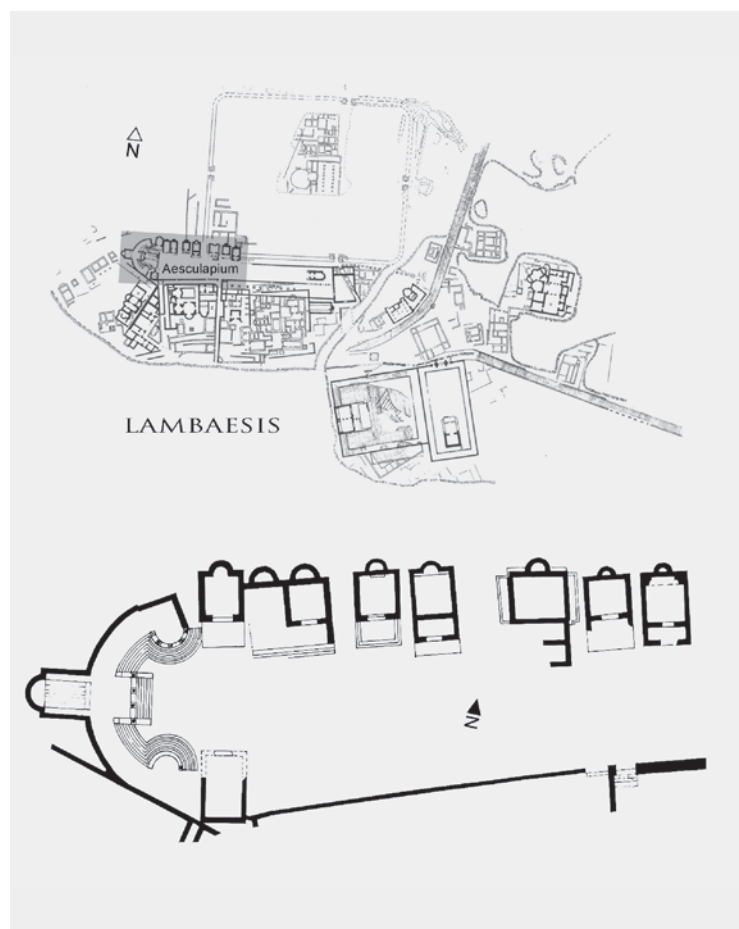
Ključne riječi: Dalmacija, dugo trajanje, jednoćelijske crkve, apsida

Pojam dugih trajanja veoma je inspirativan za proučavanje povijesti arhitekture i urbanizma, pa tako i u Dalmaciji u kojoj se gradi kamenom – materijom koja kao da se opire prolaznosti¹. U ovom prilogu pokušat ćemo elaborirati ideju dugih trajanja na primjeru jednoga veoma raširenog arhitektonskog tipa – na jednobrodnim crkvama s polukružnom apsidom – koji traje stoljećima. Taj tip crkava zapravo sačinjava najbrojniji podskup unutar dalmatinske sakralne arhitekture. Poneke crkve tog tipa grade se još krajem 19. stoljeća. Dakako, postoje i mnogobrojne jednobrodne crkve s pravokutnom apsidom, no one nisu tema ovog priloga.

U odnosu na formalni repertoar grčke arhitekture s ravnim linijama i plohami koje se sijeku pod pravim kutom, ona rimska očituje temeljite formalne mijene uvodeći na razini tlocrtne dispozicije krugove, polukrugove, a u kasnim fazama i različite krivulje. U prostoru im odgovaraju izvijenja oplošja zidova koji zatvaraju volumen složenijih oblika za razliku od nekadašnjih prizmi (kvadara) grčke arhitekture. Među tim novim motivima rimske arhitekture ubrajaju se i konhe, ekседre i apside, iznutra konkavne, izvana konveksne. U tlocrtu imaju oblik polovine kruga, dakle lika koji vizualizira, jednako kao i kugla, i u prostoru ideju savršenstva.

Ekседre i apside se doimaju poput velikih konkavnih zrcala tako da se doživljavaju svojim oplošjima kao zakrivljene površine koje obuhvaćaju prostor. One prekidaju kontinuum ravnih zidova, pa privlače pozornost. Snažno djeluju na promatrača pogotovo kad se nađe u njihovom žarištu. Na njihovim izvijenim plohami gradira se svjetlo s neprimjetnim prijelazima do sve tamnijih sjena. U poganskoj arhitekturi ekседre i apside su idealni prostorni okviri osobito za skulpture. Apside i ekседre nalaze se na različitim vrstama zgrada, od onih sakralnih pa do onih profanih, od terma i nimfeja pa do bazilika i carskih palača. Čitava prostorna dispozicija vila i palača može imati oblik ekседra, kao sklop organiziran oko polukruga².

U poganskoj arhitekturi ekседre i apside su prikladni okviri za skulpture, posebno za božanstva. U hramu Rima i Venere u Rimu čak su dvije ap-

Hram Eskulapa i svetišta drugih božanstava u Lambaesisu (prema: J. B. Ward-Perkinsu).

side postavljene u dva suprotna smjera tako da se dodiruju svojim tjemenom. U poganskim zdanjima apside imaju funkciju prostornog okvira ne samo za kipove božanstva, već i za političko-religiozni kult vladara. U carskim palačama apside se nalaze u salama za audienciju tako da svojom retorikom naglašavaju veličanstvo vladara. U bazilikama, pred apsidama je mjesto za sudce.

Jednobrodne zgrade s polukružnim apsidama učestale su u rimskoj poganskoj arhitekturi. Veliki broj malih zdanja ovog tipa niže se u Eskulapovom svetištu u Lambaesisu³. Sačuvane podrumске prostorije – substrukcije Dioklecijanove palače u Splitu (nad njima su se dizale prostorije identične u tlocrtnoj dispoziciji) zorno predočavaju svojim raznolikim i maštovitim oblicima široki repertoar prostornih rješenja. Jedna od tih prostorija ima u tlocrtu oblik veoma izduženog pravokutnika s polukrugom

¹ I. BABIĆ, *L'urbanisme dalmate*. PEN Centre croate, Zagreb, 1997.

² M. ZEMAN, Monumentalne ekседre u rimskoj rezidencijalnoj arhitekturi ranocarskog razdoblja, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 38, Zagreb, 2014, str. 7-24.

³ J. B. WARD-PERKINS, *Roman Imperial Architecture*. The Yale University Press, 1981, str. 411.

apside. Za velike dvorane s reprezentativnim funkcijama u palačama i u poganskim svetištima (npr. u hramu Fortune Primigenije u Palestini) koristi se izraz *aula apasidata* ili, pak, *sala apsidata*. Takav će, kasnije, izduženi oblik imati brojne ranokršćanske crkve.

S kršćanstvom, u sakralnim zdanjima pred apsidama ili, pak, u njima nalaze se oltari, središnji element liturgije. Za luk ponad apside i u kršćanskim se crkvama koristi sasvim primjeren izraz – trijumfalni luk. U apsidama ili, pak, ponad trijumfalnog luka, u osi simetrije, na mozaicima i freskama prikazuje se lik kozmičkog vladara – Krista⁴. Takvi prikazi slijede starije tradicije. U Dioklecijanovom svetištu, u hramu u Luxoru, tetrarsi su predstavljene, ne kipovima, već su adorirani na fresci u niši⁵.

Naravno, arhitektonski motiv apside i ekسدre poznat je u rimskoj arhitekturi na tlu antičke Dalmacije, one poganske i kasnije kršćanske⁶. Zgrade s polukružnom apsidom nalazile su se često u sklopu stožera u taborima⁷, pa tako i onima na tlu Dalmacije, npr. u logoru u Burnumu⁸. No omanja zdanja s apsidama, s upravnim municipalnim funkcijama, mogu se nalaziti uz forume, npr. na kraćoj stani foruma u Pompejima. Hram s celom, koja je završavala nišom, nalazio se u sklopu Dijaninog svetišta u Dokleji. Oko foruma istoga grada bilo je više zgrada s apsidom⁹. Apsidama često završavaju pojedine prostorije u termama i nimfejima, npr. u termama u Saloni i Dioklecijanovoj palači.

Ekسدre/apside nalazile su se na zidovima ogradenih grobnih parcela – memorija na Manastirinama u Solinu – razmještene u blizini groba salonitanskog biskupa i mučenika sv. Dujma¹⁰.

Obilježja dalmatinskih jednobreodnih crkava s polukružnom apsidom

Ranokršćanske crkve – jednobreodna zdanja s apsidom – veoma su brojne u kasnoantičkoj Dalmaciji¹¹. Od tada taj tip crkvenih zdanja održat će se skoro do u naše doba. Tijekom stoljeća jednobreodne crkve s apsidom grade se u romaničkom, gotičkom, renesansnom i baroknom stilu ponavljajući u biti davno, kasnoantičko prostorno rješenje. Tijekom vremena će se mijenjati proporcijski odnosi, tehnika gradnje, oblikovanje svodova, tipovi i veličina otvora, profili vijenaca u unutrašnjosti, no u biti se održava isti tip zdanja.

Jednobreodne crkve s polukružnom apsidom sačuvane su u gradovima, na njihovom teritoriju, na kopnu i na otocima, ali i u najzabitijim selima u zaleđu. Više crkava ovog tipa različite starosti detaljnije su proučene i opisane, primjerice one na Hvaru¹², Pagu¹³, Braču¹⁴, Visu¹⁵, Korčuli¹⁶, Lastovu¹⁷, u

⁴ B. BRENN, *The Apse, the Image and the Icon: An Historical Perspective of the Apse as a Space for Images*. Wiesbaden, 2010.

⁵ M. JONES - S. MCFADDEN, *Art of Empire. The Roman Frescoes and Imperial Cult Chamber in Luxor Temple*. Yale University Press, 2015.

⁶ A. FABER, Antička apside i njezin kontinuitet u arhitekturi sakralnih objekata, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 24-25, Zagreb, 1991-1992, str. 151-161.

⁷ M. REDDÉ, Réflexions critiques sur les chapelles militaires (*aedes principiorum*), *Journal of Roman Archaeology* 17, 2004, str. 442-462.

⁸ J. WILKES, *Dalmatia*. London, 1969, str. 96-97. – N. CAMBI - M. GLAVIČIĆ - D. MARŠIĆ - Ž. MILETIĆ - J. ZANINOVIĆ, *Rimska vojska u Burnumu / L' esercito Romano a Burnum*. Drniš - Šibenik - Zadar, 2007, str. 21, sl. 14. Takve zgrade bile su uobičajene u upravnom dijelu rimskih logora.

⁹ M. SUIĆ, *Antički grad na istočnom Jadranu*. Zagreb, 1976, str. 153-154, 157. – J. B. WARD PERKINS, *Roman Imperial Architecture*. The Yale University Press, 1981, str. 253.

¹⁰ E. DYGGVE, *History of Salonitan Christianity*. Oslo, 1951, tab. IV.12, 15-16.

¹¹ N. CAMBI, Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali, *Materijali SADJ* 12, Zadar, 1976, str. 239-282. – P. CHEVALIER, *Ecclesiae Dalmatiae*. Vol. I-II, Rome, 1996. – A. UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje zadarske nadbiskupije*. Zadar, 2002. – P. VEŽIĆ, *Zadar na pragu kršćanstva*. Zadar, 2005.

¹² N. PETRIĆ, Crkve od 5. do 13. stoljeća na otoku Hvaru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 32, Split, 1882, str. 181-192. – N. PETRIĆ, *Temoignages medievauux sur le patrimoine tardoantique de Hvar, les exemples de continuité: curtes, ager, episcopatus, Hotrus artium medievalium* 1, Zagreb - Motovun, 1995, str. 187-194.

¹³ C. FISKOVIĆ, Bilješke o paškim spomenicima, *Ljetopis JAZU* 57, Zagreb, 1953, str. 51-66. – E. HILJE, *Spomenici srednjovjekovnog graditeljstva na otoku Pagu*. Zadar, 1999.

¹⁴ D. DOMANČIĆ, *Graditeljstvo srednjeg vijeka na Braču, Brač u ranom srednjem vijeku*. Povelja, 1984.

¹⁵ C. FISKOVIĆ, Spomenici otoka Visa od IX. do XIX. stoljeća, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 17, Split, 1968, str. 61-264.

¹⁶ I. FISKOVIĆ, Kasnosrednjovjekovne crkvice otoka Korčule, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 14, Zagreb, 1984, str. 231-258.

¹⁷ C. FISKOVIĆ, Lastovski spomenici, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 16, Split, 1966, str. 1-152.

Makarskom primorju¹⁸... Posebna je pažnja skrenuta na crkvice na selima koje se ne ubrajaju u klasu najreprezentativnijih spomenika, no zanimljive su u najširem kulturološkom smislu. Cvito Fisković predano ih je obilazio, pa i one u najzabitijim mjestima, ostavivši iscrpne zabilješke, ne zaboravljajući ni najsitnije, smetnute liturgijske predmete.

Kontinuitet tipa jednobrodnih crkava s polukružnom apsidom ilustrirat ćemo na nekim paradigmaticnim primjerima iz različitih epoha, posebno na crkvicama u ruralnim sredinama gdje ih je najviše sačuvano. Crkve u gradovima – za razliku od onih u ruralnim sredinama, kojima uglovi često odstupaju od pravog kuta, stoga nepravilnih oblika u tlocrtu – izrazitijih su stilskih obilježja, pravilnih su linija, s brižno obrađenim kamenim blokovima. Ne samo na selima, već u Dalmaciji u cjelini, u graditeljstvu, u umjetnosti općenito, očituju se stilske retardacije i nedosljednosti, ponegdje pravi pastiši, svojstvene perifernim sredinama, no pojedina rješenja iznenađuju svojom domišljatošću, slobodnostima, odklonom od uobičajenog, na što je ukazao Ljubo Karaman¹⁹.

Graditelji crkvice na selima u zaleđu, u većini slučajeva mora da su bili zidari iz gradova. U raštrkanim zaselcima, naravno, nije bilo socijalne diferencijacije, a time ni kvalificiranih zanatlija, s izuzetkom sela otoka Brača i Korčule s klesarima zaposlenim u tamošnjim kamenolomima. Na crkvi sv. Petra u Grebaštici je natpis iz 1435. godine, koji spominje kipara Antonija di Pier Paola Busata iz Venecije, koji je radio na ukrašavanju šibenske katedrale²⁰. Oni manje renomirani zidari mogli su se zadovoljiti skromnijim sredstvima koja im je nudila siromašna ruralna sredina; kamen nije morao biti brižno isklesan. Tek priučeni pomagači traženi su na licu mjesta.

Povijesna sudbina, naravno, dade se očitovati i u graditeljstvu. U ranom srednjem vijeku, od 9. do 11. stoljeća, u doba hrvatskih vladara, crkve izvan gradova često su bile reprezentativnije od onih u gra-

dovima na obali. Vrijeme je relativno i u socijalnim realitetima, kako je to tumačio C. Lévi-Strauss²¹. Podalje od gradova vrijeme sporije teče. Dugo trajanje nekih arhitektonskih rješenja može se tumačiti socijalnom inercijom zabitih sredina. Sačuvanost spomenika i krajolika može se također objašnjavati povijesnim kašnjenjem.

Formalna obilježja

Jednobrodne crkve s polukružnom apsidom imaju oblik kubusa ponad kojih je, pak, prizma krova, u presjeku u obliku istokračnog trokuta; na začelju je polovina valjka – apsida ponad koje je polovina stošca – krova ponad nje.

Tijela i oplošja srednjovjekovnih crkvice doživljavaju se upravo haptički. Kako se radi o malim zdanjima krivudavih i mekanih linija i oplošja, u eksterijeru djeluju upravo skulpturalno: kao da su oblikovana pod rukama, s dlanovima koji se povlače po zidovima na još vlažnoj vapnenoj žbuci. Interijeri i eksterijeri pokriveni su žbukom izuzev ponekih arhitektonskih elemenata, okvira otvora, vijenaca, konzola, koji stoga odskaču kao materički i vizualni akcenti. Kroz cijeli srednji vijek crkve su bile prekrivene kamenim pločama.

Na crkvama, na pročeljima dižu se zvonare – preslice (*campanile a vela*), ustvari zvonik sveden na jednu plohu. Taj se motiv pojavljuje već u rano-srednjovjekovnom graditeljstvu. Zvonare – preslice na ranosrednjovjekovnim i romaničkim crkvicama imaju otvore u kojima vise zvona, slične prozorima koji završavaju polukružnim lukom²². Na gotičkim crkvama otvori na preslicama završavaju šiljastim lukovima. Preslice mogu završavati polukrugom ili, pak, trokutom. Preslice s trokutastim završetkom ponavljaju sam obris pročelja, poput malog pročelja, iznad onog velikog, što stvara dojam euritmije. Na nekim crkvicama, umjesto preslica, vrh pročelja diže se kameni križ, ponegdje na istočnom zidu strši akroterij u obliku buzdovana ili, pak, poput kugle.

Srednjovjekovne crkvice imaju samo jedna vrata i uzane prozore – po jedan na pročelju i na apsidi. Poneke su i bez otvora na pročelju. Unutrašnjost im osvjetljava tek mali otvor na apsidi. Onaj na ranosrednjovjekovnoj crkvi Stomoriji kod Ložišća

¹⁸ N. BEZIĆ BOŽANIĆ, Srednjovjekovni spomenici Makarskog primorja, u: *Zbornik znanstvenog savjetovanja o Makarskoj i Makarskom primorju*, (ur. J. Ravlić), Makarska, 1970, str. 279-311.

¹⁹ LJ. KARAMAN, *Problemi periferijske umjetnosti*. (Preisak), Zagreb, 1962. – R. IVANČEVIĆ, O djelovanju „domaće sredine“ prema stvaralaštvu Ljube Karamana, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 11, Zagreb, 1987, str. 165-185.

²⁰ K. STOŠIĆ, *Sela šibenskog kotara*. Šibenik, 1941, str. 51.

²¹ C. LÉVI STRAUSS, *Race et Histoire*. Paris, 1961.

²² I. PETRICIOLI, Romaničke jednobrodne crkve sa zvoncima na pročelju u našim primorskim krajevima, *Histria archaeologica* 20-21, Pula, 1995, str. 179-190.

na Braču ima oblik križa²³. U tamnim interijerima prozorčić u apside imao je središnju ulogu, i to ne samo kao izvor za traku svjetla: na izvijenom oplošju otvor – diskontinuitet na površini – perforacija plohe doživljava se kao faktor iznenađenja, kao mjesto prema kojem stremlje pogled promatrača. Njihove gluhe i tamne interijere prene tek svjetlo kad grane kroz odškrinuta vrata. Atmosfera im podsjeća na vrijeme zaustavljeno pod staklenim zvonom.

U interijeru se stoljećima ponavlja ista koncepcija jednoblodnog prostora koji završava konkavnim oplošjem apside; u manjim crkvama oltar je jedino tijelo u prostoru. Ranokršćanske i one ranosrednjovjekovne crkve imale su ogradu pred svetištem (*septum*). Istočni dio crkve pred oltarom – prezbiterij često je povišen za jednu stepenicu.

U unutrašnjosti srednjovjekovnih crkava, u apsidama i u njihovoj blizini česte su male niše koje su služile za čuvanje svetog ulja; jedna od niša korištena je izvorno kao svetohranište. Tabernakul s kamenim okvirom izrazitih stilskih obilježja nalazi se u romaničkoj crkvi sv. Juraja u Prhovu kod Primoštene²⁴. Niše imaju poetiku sjenovitih udubljenja; doživljavaju se kao diskontinuitet na oplošju, kao da su nastale utiskivanjem prizme; u njima se može naći poneki zametnuti predmet: zvonice, ponegdje ugašena svijeća uz koju je nakapani vosak, vaza bez vode s usahljim cvijećem.

Dio oprema crkvice su i kamene škropionice bilo u unutrašnjosti, desno od vrata, ili, pak, na pročelju. Okrugle kamene posude, do polovine ugrađene u zidu, tako da se na ravnom oplošju doimaju kao nabubrenje. Nad njima su, nad otvorom za blagoslovljenu vodu, udubljenja – sićušne niše. Dakle, izvan zida je konveksni volumen posude, a nad njim je u obrnutom smjeru udubljenje niše. Često su na škropionicama uklesani poneki ukrasi – indicije po kojima se dade razaznati stilsko obilježje.

Crkve su u pravilu popločane. Kod onih starijih, pod je često ispod razine okolnog terena. Ponegdje su za popločavanje upotrijebljene ploče s antičkih grobnih spomenika. Srednjovjekovne crkvice popločane su masivnim kamenim pločama grubo obrađenih površina, što se osjeća i pod stopalima.

U crkvi sv. Juraja u Straževniku na Braču nema pločnika: kamen živac na kojem je podignuta crkva, tek je obrađen poravnavanjem²⁵. U antičko doba, primjerice, u gradu Issi na otoku Visu, antičke kuće bile su bez poda, podignute izravno na kamenu živcu. Tako je na Visu i u srednjovjekovnoj crkvi sv. Magdalene pod usječen u živu stijenu²⁶.

Sakralne i simboličke funkcije

Župne su crkve služile za više okolnih, veoma udaljenih zaselaka. Minijaturne dimenzije crkava (najbrojnije su one s vanjskom dužinom manjom od 8 m) mogu biti naznake i za demografske raspone. Naravno, one su mjesto socijalne konvergenije. Oko crkvice su groblja na kojima su sačuvane i srednjovjekovne, debele nadgrobne ploče grubo isklesane ili tek odlomljene, ukrašene različitim figurama: poljoprivredno oruđe, mačevi, štitovi, zvijezde s polumjesecom, cvjetovi...

Mnoge su male crkve s vremenom postale pretijesne. Na ponekim srednjovjekovnim seoskim crkvicama naknadno je dozidan vanjski oltar koji je bio neophodan kad bi za blagdana nahrupili vjernici od kojih svi nisu mogli naći mjesta u unutrašnjosti. Vanjski oltar na Sv. Jurju u Oriovici (Vinišće) sazidan je tako da mu je kao menza poslužila masivna srednjovjekovna grobna ploča; u bazi oltara (*stipes*), pak, ugrađena je rimska nadgrobna ploča²⁷.

Česti je slučaj da crkvice dobiju na začelju širi i duži pridodani volumen. Pri tom prvotna crkvice, kojoj se ruši pročelje, postaje prezbiterij nove produžene crkve. Tako je, primjerice, izvorno duga ranokršćanska crkva sv. Stjepana u Pučišćima, najprije skraćena, potom, počevši od ranoga srednjeg vijeka, višekratno preinačena i produžena²⁸.

Poneke su srednjovjekovne crkvice podignute kao zavjetna zdanja. U okolini gradova, primjerice u poljima oko Splita i Trogira²⁹, one su tek poljske kapele, posvećene različitim svetcima. U njima se veoma rijetko održava bogoslužje. One tek bdiju nad poljima.

²³ T. MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica, Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. Vol. 3. Srednja Dalmacija*. Split - Zagreb, 2011, str. 528.

²⁴ I. BABIĆ, Tri srednjovjekovne crkvice između Šibenika i Trogira, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 19, Split, 1972, str. 67.

²⁵ T. MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica*, 3, str. 563.

²⁶ C. FISKOVIĆ, *Spomenici otoka Visa*, str. 139.

²⁷ A. GAMULIN, Romanička crkva sv. Jurja na Oriovici, *Vinšćarski zbornik 2*, Vinišće, 2008, str. 227-250.

²⁸ J. BELAMARIĆ - R. BUŽANČIĆ - D. DOMANČIĆ - J. JELIČIĆ - V. KOVAČIĆ, *Ranokršćanski spomenici otoka Brača*. Split, 1994, str. 69-72.

²⁹ I. BABIĆ, *Prostor između Splita i Trogira*. Trogir, 1984.

Po crkvicama, kao sakralnim biljezima, identificiraju se pojedina područja, mikro i makro cjeline; one su stoga čvorišni elementi mentalnih mapa, orijentiri po kojima se imenuju i prepoznaju pojedina područja, primjerice jedan predio na splitskom poluotoku naziva se Sućidar po ranosrednjovjekovnoj crkvi sv. Izidora³⁰. Imena brojnih naselja zapravo su hagiotoponimi: Sućuraj, Sutivan, Sumatrin, Stomorska..., kako su to pokazali Petar Skok i Petar Šimunović. Njihovi su titulari zavičajni elementi prostorne poetike da parafraziramo Gastona Bachelarda; prisjećamo se i Marcela Prousta, znakovitog naslova njegove knjige: *Noms de pays*. Naravno, u mozaicima prostornih nazivlja hagianimi nisu jedini: svjetlucaju veoma heterogene *tesserae*, poneke drevne, još iz prethistorijskog doba.

Raspored u prostoru

Smještaj i raspored crkvice brižno su odabrani s očitim sakralnim doživljajem prostora. Podignute su često na raskrižjima, na prilazima, kao naznake početka i kraja putova; dočekuju i otpućavaju, ali i odvrćaju nepoželjne; one, pak, posvećene vračevima-lijječnicima, svetom Kuzmi i Damjanu bdiju na prilazima naseljima zaustavljajući bolesti. Poljskim puteljcima od crkvice do crkvice išle su procesije; molilo se za dobar urod, protiv prijetećih gradonosnih oblaka, da bi se istjeralo gusjenice i ostale štetočine. I zvona s crkvice, od čije zvonjave zaziru đavoli, pomagala su u obrani od tuče.

Već po titularima može se dokučiti vrijeme kad su sagrađene. One ranokršćanske često su posvećene mučenicima i apostolima, posebno sv. Petru i sv. Andriji³¹. Kult sv. Juraja, zaštitnika stočara i ratara, datira iz ranoga srednjeg vijeka, veoma je raširen u ruralnom svijetu. Na dan svetog Juraja, kad se obavlja blagoslov polja, u Poljicima su i ovce imale svoj blagdan: kitili su im štale, dobivale su bolju hranu, izvodilo ih se onako smjerne na procesiju do crkve. Brojne su crkve posvećene sv. Nikoli, svetcu kojeg štuju osobito moreplovci, ona u Povljani- ma na Pagu podignuta uz samu obalu³²; nedaleko

od mora nalazi se i crkva sv. Nikole u Rogoznici. Prisjećamo se T. S. Eliota, njegove pjesme, molitve Gospi za one koje more neće izbaciti na žalo, na usne mora.

Na uzvisinama odakle se otvaraju široki vidici srednjovjekovne crkvice posvećuju se sv. Vidu (pogrešnom, pučkom etimologijom, ime mučenika Vítusa dovelo se u vezu s vidom – vidljivošću). Romanička crkva sv. Vida podignuta je visoko nad Malim trogirskim poljem odakle puca pogled na veliki dio akvatorija srednje Dalmacije³³. Istom svetcu bile su posvećene dvije crkve na otoku Braču; ranosrednjovjekovna crkva, sačuvana tek u temeljima, nalazi se na najvišem vrhu Brača, na Vidovoj gori³⁴. Ovom svetcu posvećena je i gotička crkva sv. Vida na uzvisini na otoku Visu³⁵. Na jednom od vrhova planine Mosor – koji se zove Perun/Perunsko po poganskom, slavenskom božanstvu Perunu, često povezivanog s gromovima – nalazi se ranosrednjovjekovna crkva sv. Juraja³⁶.

Brojne crkvice nalaze se na markantnim položajima. Crkva posvećena sv. Ivanu Krstitelju podignuta je na jednom od vrhova planine Kozjak nad Kaštelanskim poljem, na lokalitetu Biranj, srednjo- platio okruženog dvostrukim zidinama prethistorijske gradine³⁷. Sam vrh planine nazivao se Borun, valjda također po božanstvu Perunu³⁸. Noću, pred blagdan sv. Ivana Krstitelja još se pale vatre (uobičajeni ivanjski krjesovi); naokolo, na kamenim stolovima blaguju potomci utemeljitelja; oni ponosno čuvaju prava i običaje svojih predaka koji su u 12. stoljeću utemeljili i obdarili crkvu³⁹. Jedna bitna feudal-

otoku Pagu, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 9, Split, 1963, str. 171-176.

³³ C. FIKOVIĆ, Segetski spomenici, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 56-59, Split, 1954-1957, str. 213-217.

³⁴ H. GJURAŠIN, Horizont ranoromaničke arhitekture na otoku Braču s posebnim osvrtom na crkvu sv. Vida na Vidovoj gori, *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, (ur. M. Jurković, T. Lukšić), Zagreb, 1996, str. 348-358.

³⁵ C. FISOVIĆ, Spomenici otoka Visa, str. 97-98.

³⁶ A. ŠKOBALI, *Obredne gomile*. Sveti Križ na Čiovu, 1970, str. 97-99. – T. MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromnica*, 3, str. 451-452.

³⁷ V. DELONGA, Posvetni latinski natpisi na crkvi sv. Ivana od Birnja, *Archaeologia Adriatica* 4/1, Zadar, 2011, str. 281-306.

³⁸ T. BURIC, Perunovo brdo (monte Borun). Prilog poznavanju slavenske toponimije u Kaštelima, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 38, Split, 2011, str. 59-80.

³⁹ I. BABIĆ, *Prostor između Splita i Trogira*, str. 90, 96, bilj. 42.

³⁰ T. MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromnica*, 3, str. 410.

³¹ B. MIGOTTI, Naslovnici ranokršćanskih crkava u Dalmaciji, *Arheološki radovi i rasprave* 12, Zagreb, 1996, str. 189-247. – B. MOGOTTI, Neka pitanja ranokršćanske hagiografije srednje Dalmacije, *Arheološki radovi i rasprave* 11, Zagreb, 1988, str. 133-159. – P. CHEVALIER, *Ecclesiae Dalmatiae*. Vol. I, Rome, 1996, str. 36-48.

³² I. PETRICIOLI, Crkva sv. Nikole kraj Povljane na

na institucija – pravo utemeljitelja, *ius patronatus* (apostrofirao ju je odavno Marc Bloch), zanimljiva je, svakako, i u kontekstu rasprave o dugim trajanjima.

Sred prehistorijske gradine nalazi se i crkvice sv. Ilije na brdu Sutilja ponad Maloga trogirskog polja koje se naziva po titularu crkve, po svetcu, koji se u narodu spominje kao sv. Ilija gromovnik⁴⁰. Svetom Iliji gromovniku posvećena je jedna crkvića na brijegu na otoku Lastovu⁴¹.

Kontinuiteti i diskontinuiteti

Na primjerima lokacija crkvića dalo bi se također demonstrirati ideju dugih trajanja. Gradnja nad ruševinama starijih zdanja može se tumačiti s više razloga. Prvo stoga što su općenito, od davnine vrednovani najpovoljniji položaji u prostoru. Osim toga ruševni zidovi mogli su se koristiti kao temelji i kao kamena građa. Na otočiću Ošljak, pod ranokršćanskom crkvom, adaptiranoj u ranom srednjem vijeku, otkopani su ostatci hipokausta koji očituju visoki standard stanovanja u jednom antičkom ambijentu, u čijem su širem prirodnom okruženju, u okolnom akvatoriju prepoznati ostatci solana i ribnjaka⁴². Brojne srednjovjekovne crkve podignute se na temeljima onih ranokršćanskih, što je bilo, među ostalim, uvjetovano i respektom prema posvećenom zdanju, makar bilo u ruševinama.

Poneke od ranokršćanskih i srednjovjekovnih crkvića podignute su na položajima na kojima su se nalazila poganska svetišta⁴³.

Na Peutingerovoj karti (*Tabula Peutingeriana*) za zapadni rt splitskog poluotoka, stoji tekstualna naznaka *ad Dianam* koja se odnosi na tamošnje svetište božice Dijane. U antičko doba cijelo brdo Marjan, na zapadnoj strani splitskog poluotoka, vjerojatno je bio sveti gaj. Time se može objasniti činjenica da je tamo kroz cijelu povijest Splita bilo zabranjeno sjeći šumu⁴⁴. Na Marjanu je iznimno

Romaničko-gotička crkva sv. Ivana Trogirskoga na rtu Planka/Ploče (foto: Ž. Krnčević).

gusta mreža crkvića iz različitih razdoblja⁴⁵. Jedna od njihovih funkcija bila je poništavanje poganskih tradicija. Nad poganskim svetištem, posvećenom Dijani, u ranom srednjem vijeku bila je sagrađena crkva sv. Mihovila. Dimenzije te crkvice u tlocrtu bile su jednake dimenzijama nekadašnjeg poganskog svetišta. U neposrednoj blizini, na naočito položaju, uz mjesto gdje se nekoć nalazilo Dijanino svetište i crkvića sv. Mihovila, kasnije porušena, još bdije ranosrednjovjekovna crkvića sv. Juraja⁴⁶.

⁴⁰ C. FISKOVIĆ, Segetski spomenici, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 56-59, Split, 1954-1957, str. 218. – A. ŠKOBALJ, *Obredne gomile*, str. 339.

⁴¹ C. FISKOVIĆ, Lastovski spomenici, str. 81-82.

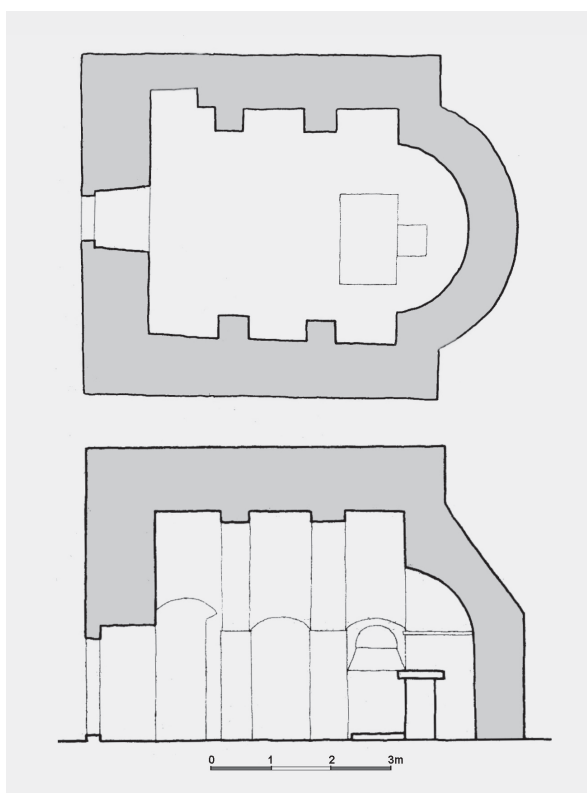
⁴² P. VEŽIĆ, Vela Gospa na Ošljaku, *Diadora* 14, Zadar, 1992, str. 311-406.

⁴³ B. MIGOTTI, Antičko-srednjovjekovni sakralni kontinuitet na području Dalmacije, *Opuscula archaeologica* 16, Zagreb, 1992, str. 225-249.

⁴⁴ I. BABIĆ, *Prostor između Splita i Trogira*, str. 56, 90-91.

⁴⁵ I. FISKOVIĆ, Prilog poznavanju najstarijih crkvenih spomenika na Marjanu kod Splita, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 12, Dubrovnik, 1970, str. 165-189.

⁴⁶ T. MARASOVIĆ, *Crkva sv. Jurja u Splitu*. Split, 1996. – T. MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromnica*, 3, str. 380-388.

Tlocrt i uzdužni presjek crkve sv. Ivana Trogirskoga na rtu Planka/Ploče (prema: I. Babić).

Crkvice sv. Ivana Trogirskoga na rtu Ploče/Planke, veoma je paradigmatična zbog više razloga počevši od samog položaja. Naime, na tom je mjestu kopno sjeverozapadnog Balkana najisturenije u Jadranu. Tu se mijenjaju vjetrovi i morske struje, što je nekoć bilo pogibeljno za plovidbu. Rt Planku spominju u književnim djelima kao dalmatinsku Haribdu. Cijeli istureni dio kopna nazivao se u antičko doba Hilejski poluotokom (prevesti *Hyllean peninsula*) koji je, prema grčkim logografima, dobio ime po Heraklovom sinu Hilu (*Υλλος*). Istak poluotoka, sam rt nazivao se *Promunturium Diomedis* (Plin. Nat. Hist. 3, 141). Uz samu crkvu nađeni su brojni ulomci antičke keramike s grafitima, s tekstovima zavjetne naravi prinesenima Diomedu koji je tu imao svetište⁴⁷. Takva markantna točka u prostoru, naravno, poticala je imaginacije i u srednjem vijeku. Legenda o sv. Ivanu Trogirskome, redigirana u 13. stoljeću, spominje taj rt kao mjesto gdje je

⁴⁷ S. ČAČE - L. ŠEŠELJ, Finds from the Diomedes Sanctuary on the Cape Ploča: New Contributions to the Discussion about the Hellenistic Period on the East Adriatic, u: *Illyrica antiqua: ob honorem Duje Rendić-Miočević*, (ur. M. Sanader), Zagreb, 2005, str. 163-186.

svetac hodao po moru i spašavao brodolomce⁴⁸. Na tom mjestu, 1338. godine, sagrađena je romaničko-gotička crkvice sv. Ivana Trogirskoga, kao zavjetna građevina koju su dali podići trogirski plemići Ciprijan Buble Dragašev i Maroje Matin. Gradili su je zidari Dragoje iz Omiša, Juraj Nojславov, Stjepan Pliša i Vitik Veslokučić⁴⁹. Navodimo ovu nisku imena jer su uglavnom nepoznati graditelji crkvice izvan gradova. U vizualnom smislu, crkvice je svojim oblikom i materijalom od kojeg je sazdana, srasla s okolnim krševitim krajolikom. Vrijeme i atmosferske prilike, naravno, čine svoje; valovi se za nevremena, za južnog vjetra, zalijeću gotovo do same crkvice. Sol nagriza i rastvara kamen i vapnenu žbuku. I vapno, materija koja se dobiva termičkom obradom kamena, s vremenom postaje sve sličnija kamenu, mijenja boje, mjestimice otpada, sa sve više rupa i rupica u kojima palučaju kristali soli. Tako se crkvice, u cjelini i u detaljima, počevši od kamenih ploča njenog pokrova, doima kao objekt koji se iz sfere kulture vraća prirodi. Godine 1756. crkvicu opisuje trogirski biskup Didak Manola; piše kako u njoj nema nikakvih ukrasa osim oltara; svećenik donosi liturgijski pribor za rijetkih služba koje posjećuju ribari i seljaci iz nedaleke Rogoznice⁵⁰. Danas se crkvici sve više približava divlja izgradnja; u planu je i gradnja atomske centrale koju će hladiti morske struje.

Povijest u ulomcima

Na nekim su crkvama ugrađeni spoliji, ulomci iz svetišta koja su im prethodila. U upotrebi spolija mogu se pokazati različiti modaliteti korištenja ostataka starijih zdanja, koji se koriste najčešće kao puka kamena građa, kako je to već posvuda uobičajeno⁵¹. Ponegdje je očito da su se prepoznavale religiozne i estetske vrijednosti ugrađenih ulomaka koji funkcioniraju kao citati. Korištenjem kamene građe, temelja, zidova, ulomaka s ukrasima i natpisima iz prethodnih zdanja nastaje svojevrsni *bricolage*, da se poslužimo pojmom kojeg koristi Claude

⁴⁸ P. ANDREIS, *Povijest grada Trogira*. Vol. II, Split, 1977, str. 356.

⁴⁹ I. BABIĆ, *Tri srednjovjekovne*, str. 63-78.

⁵⁰ C. FISKVIĆ, Skulpture mletačkog kipara Nikole Dente u Trogiru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 14, Split, 1962, str. 64-65.

⁵¹ S. SETTIS, Continuità, distanza, conoscenza: tre usi dell'antico, u: *Memoria dell'antico nell'arte italiana*, vol. III, Torino, 1985, str. 373-486.

Levi Strauss, istina u drukčijem kontekstu. Može se pokazati da i građevine imaju ne samo svoju povijest – dijakronijsku osovinu – već također i prošlost prisutnu u sinkroniji, u *bricolageu* od heterogenih krhotina različite starosti. U ponekim je slučajevima sasvim očit respekt prema ulomcima iz porušeni ranokršćanskih crkava, pogotovo kad se radi o ulomcima sa znamenom križa⁵². U srednjovjekovnim i kasnijim razdobljima su ugrađeni ranosrednjovjekovni ulomci s estetski atraktivnim pleternim ornamentima⁵³. Na jednom te istom zdanju moguće je zapaziti različite modalitete upotrebe spolija. Primjerice, na srednjovjekovnoj, gotičkoj crkvi sv. Mihovila na Gračiću kod Žrnovnice nad vratima je nadvratnik s križevima znatno dužim od otvora samih vrata te je očito pripadao starijim ranosrednjovjekovnim vratima, ponovno iskorišten u istoj, izvornoj funkciji; ponad njega je, pak, ugrađen ulomak s motivom riblje ljuske, ostatak nekadašnje ranokršćanske ograde pred svetištem, u sekundarnoj upotrebi iskorišten tek u dekorativne svrhe⁵⁴.

Naravno, korištenje spolija različitih starosti uobičajeno je kod svih mogućih tipova crkava, ali i kod profanih zdanja, u gradovima⁵⁵ i na selima⁵⁶.

Sve do sada spomenute crkve (osim one sv. Mihovila podignute nad Dijaninim svetištem na Mar-

janu) pripadaju tipu jednobraodnih crkava s polukružnom apsidom, no što se tiče funkcija, njihovih naslovnika, prostornog rasporeda, spolija..., sve to važi, naravno, i za druge tipove crkava, stoga su se u ovom tekstu provukla mnoga opća mjesta.

Ranokršćanske, kasnoantičke i ranobizantske crkve

Diljem Dalmacije otkriven je i prepoznat veći broj ranokršćanskih jednobraodnih crkava s polukružnom apsidom iako, dakako, nisu manje brojne crkve drukčijih oblika poput bazilika ili, pak, jednobraodnih crkava koje na istočnoj strani imaju tri konhe. Jednobraodne crkve s polukružnom apsidom ubrajaju se u poseban podskup. Poznato ih je pedesetak. Duge su, najčešće, od 5 pa do 13 m⁵⁷. Crkva sv. Barbare uz zadarsku katedralu duga je oko 14 m.

Većina ranokršćanskih crkava sačuvana je tek na razini temelja; često ispod postojećih srednjovjekovnih crkava. Otkrivene su u gradovima, na njihovim agerima, na otocima i otočićima, ali i u dubljem zaleđu. Osobito su brojne na otocima⁵⁸. Ranokršćanske jednobraodne crkve s polukružnom apsidom (u kasnijim fazama na vanjskoj strani mogu biti poligonalne) različitih su dimenzija. Često su izrazito izdužene, dubokih i širokih apsida. Izvana i iznutra bijahu prekrivene žbukom, s krovovima prekrivenim tegulama. Ranokršćanske crkve u pravilu nisu bile presvođene, osim polukalotom nad polukružnom apsidom. Za razliku od srednjovjekovnih crkava, one ranokršćanske imale su veće prozore i time svjetlije interijere; na onim većima čak bifore i trifore. Na apsi di sjeverne crkve, jedne

⁵² I. FISKOVIĆ, Ranokršćanski križevi u srednjovjekovnim crkvama, *Opuscula archaeologica* 23-24, Zagreb, 2000, str. 237-250.

⁵³ T. BURIC, Predromaničke oltarne ograde - vijek upotrebe i sekundarna namjena, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 24, Split, 1998, str. 57-72.

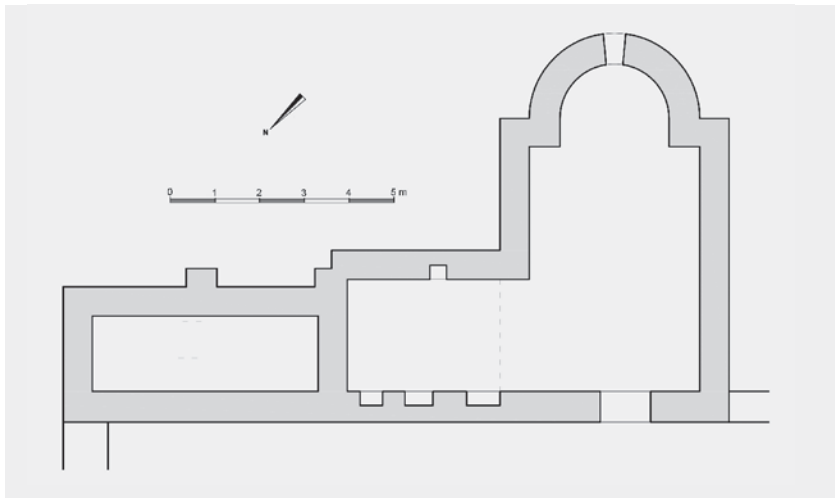
⁵⁴ N. BEZIĆ BOŽANIĆ, Žrnovnički spomenici, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 16, Split, 1966, str. 253. – T. MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica*, 3, str. 441. – A. MILOŠEVIĆ, *Tragovi starih vjerovanja u kršćanstvu ranog srednjeg vijeka / Traces of Ancient Beliefs in Early Medieval Christianity*. Dubrovnik - Split, 2013, str. 38-40.

⁵⁵ N. CAMBI, Studije o antičkim spomenicima u zgradama u Splitu i okolici (II). Reljef u južnom zidu crkve Sv. Duha, *Kulturna baština* 17, Split, 1987, str. 7-18. – N. CAMBI, Studije o antičkim spomenicima uzidanim u kuće Splita i okolice (III). Fragment nadgrobno spomenika na Šperunu, *Kulturna baština* 20, Split, 1990, str. 57-68. – N. CAMBI, Studije o spomenicima uzidanim u kuće Splita i okolice (IV). Reljef Ivana Evanđelista u crkvi sv. Jere na Marjanu, *Kulturna baština* 28-29, 1997, str. 25-36. – I. BABIĆ, Antičke starine u srednjovjekovnom Zadru, u: *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske*, Zagreb, 2008, str. 427-440.

⁵⁶ I. BABIĆ, Spolije na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 13, Split, 2006, str. 91-125.

⁵⁷ P. CHEVALIER, *Ecclesiae Dalmatiae*, 2, str. 56-65.

⁵⁸ N. PETRIĆ, O ranokršćanskim nalazima i spomenicima na otoku Hvaru, *Diadora* 15, Zadar, 1993, str. 311-346. – A. UGLEŠIĆ, Tragom ranokršćanskih i predromaničkih spomenika na Dugom otoku, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 32 (19), 1993, str. 151-175. – I. FISKOVIĆ, Ranokršćanske crkvice na Sutvari, Gubavcu i Lučnjaku kraj Majsana u Pelješkom kanalu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 65-67, Split, 1963-1965, str. 141-168. – I. FISKOVIĆ, Bilješke o starokršćanskim i ranosrednjovjekovnim spomenicima na otoku Šipanu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 18, Split, 1970, str. 5-29. – I. FISKOVIĆ, O ranokršćanskoj arhitekturi na otocima Braču i Šolti, *Arheološki radovi i rasprave* 8, Zagreb, 1979, str. 159-217. – N. PETRIĆ, O ranokršćanskim nalazima i spomenicima na otoku Hvaru, *Diadora* 15, Zadar, 1993, str. 311-346. – A. UGLEŠIĆ, Tragom ranokršćanskih i predromaničkih spomenika, str. 151-175.

Tlocrt ruševne crkve sv. Eufemije na otočiću Fumija kod Čiova (prema: D. Radić).

od dviju ranokršćanskih crkava (*basilicae geminae*) u Starome Gradu na Hvaru, nalazi se trifora⁵⁹. Također je i na apsidi Sv. Barbare u Zadru trifora s kamenim rešetkama. Na apsidi crkve sv. Stjepana u Pučišćima na Braču otvorena su tri povećća prozora. Na prozorima su im često kamene, ponekad čak i mramorne rešetke – tranzene kakve će se postavljati ne samo na ranokršćanskim, već i na ranosrednjovjekovnim crkvama.

Sastavni dio crkvene opreme bijahu kamene ograde pred svetištem. Neke od crkava bijahu bogato ukrašene. U spomenutoj sjevernoj crkvi u Starome Gradu na Hvaru nađeni su mozaici s figuralnim prikazima. Mozaicima je bila ukrašena i crkva sv. Barbare uz zadarsku katedralu. Primjerice, u apsidi spomenute crkve sv. Stjepana na groblju u Pučišćima na Braču sačuvani su ostatci freske s dekorativnim motivom – imitacijom šarenog mramora. Imitacije inače skupog mramora, česte su i na drvenim oltarima u baroknim crkvama seoskih sredina.

Jednobrodne crkve s jednom apsidom, uostalom kao i druga svetišta iz ovog razdoblja, imale su različite namjene⁶⁰. Crkve na selima često su bile podignute u sklopu rustičnih vila, dakle bile su izvorno privatne naravi, no s vremenom postaju ishodišta kristijanizacije, kao vjerska središta okolnih zaselaka, na što ukazuju česti nalazi krstionica. Poneke krstionice, mogu također imati oblik jednobrod-

Ruševna crkva sv. Eufemije u sklopu ranokršćanskog samostana na otočiću Fumija kod otoka Čiova (foto: M. Katić).

nih građevina s polukružnom apsidom, primjerice uz baziliku u Zmijavcima⁶¹.

Na otočiću Fumija, u blizini otoka Čiova, još strše zidovi crkvice sv. Eufemije koja je bila sastavni dio sklopa ranokršćanske redovničke zajednice⁶². Ostatci ranokršćanskog samostana s crkvicom nalaze se, primjerice, i na otočiću Šćedro s vanjske strane otoka Hvara⁶³. Samostani i njihove crkvice na otocima, pa i onima najmanjima i najudaljenijima, moreplovcima bijahu orijentiri na pučini, ali i moguće postaje⁶⁴.

⁵⁹ J. JELIČIĆ RADONIĆ, *Ranokršćanske dvojne crkve u Starom Gradu na Hvaru*. Split, 1994, str. 21.

⁶⁰ B. MIGOTTI, Vrste i namjene ranokršćanskih zdanja u Dalmaciji, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 21, Zadar, 1995, str. 113-144.

⁶¹ N. CAMBI - A. GAMULIN - S. TONKOVIĆ, *Starokršćanska bazilika u Zmijavcima*. Split - Zmijavci, 1999, str. 156.

⁶² D. RADIĆ, Crkva sv. Eufemije na istoimenom otočiću, *Histria Antiqua* 18/2, Pula, 2009, str. 129-146.

⁶³ N. PETRIĆ, Ranokršćanski samostan na Šćedru (*Tauris, Sacra*) i kasnoantički pejzaž otoka Hvara u 6./7. stoljeću, *Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, Split - Poreč, 25. 9.- 1. 10. 1994. Dio III. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 87-89, Split, 1998, str. 633-637.

⁶⁴ M. ZANINOVIĆ, Ranokršćanske crkve kao postaje plovnoga puta duž istočnog Jadrana, *Vjesnik za ar-*

Crkve se podižu i unutar ranobizantskih i kasnijih utvrda i zakloništa – refugija, na kopnu i na otocima, na primjer crkva sv. Jurja u utvrđi iz bizantskog doba na strmom brdu, uz liticu sjeverno od naselja Paga⁶⁵. Crkva sv. Andrije na Čiovu nasuprot Trogiru, smještena na uzvišenju s kojeg je nadgledan okolni prostor, datira iz 6./7. stoljeća. U srednjem vijeku, uz nju su boravili pustinjaci; s njome je bila povezana istoimena bratovština ribara. Crkva je velikim dijelom sačuvala svoje izvorno kasnoantičko obilježje, iako je naknadno produžena⁶⁶. Za crkve iz ranobizantskog doba, poput Sv. Andrije na Čiovu, svojstvena je gradnja kamenjem grubo obrađenim ili tek odlomljenim, često nepravilno usloženim, povezanim obilnim količinama maltera. U apsidu je sačuvana kamena rešetka prozora – tranzena kojoj je u sredini perforirani križ. Obasjan i rastvoren jutarnjim svjetlom taj križ na prozoru iza oltara mora da se svojim blještavilom ukazivao poput hijerofanije.

Uz mnoge ranokršćanske/ranobizantske crkve, pa tako i uz onu sv. Andrije na Čiovu, nalaze se ostatci cisterne. Zidovi cisterne u pravilu su debeli zbog bočnih potisaka sakupljene vode i zbog svodova koji su sprječavali isparavanja. Karakteristična je kromatika hidrauličke žbuke na cisternama, blijedih ljubičasto-crvenih boja dobivenih mješavinom vapna i smrvljenih opeka. Iznimno dobro sačuvana kasnoantička cisterna nalazi se uz srednjovjekovnu crkvicu sv. Mavra na otoku Čiovu⁶⁷. Velika antička cisterna na rtu Puntamika (Oštri rt) u zadarskom ageru bila je preinačena u sakralno zdanje: u prizemlju je ugrađena kasnoantička crkva posvećena sv. Anastaziji, a na katu, pak, ranosrednjovjekovna crkva s pravokutnom apsidom, posvećena sv. Juraju⁶⁸.

Poneke su ranokršćanske jednobreodne crkve s apsidom, uz manje ili veće preinake sačuvane do danas. Uz zadarsku katedralu nalazi se crkva sv. Barbare koja služi kao sakristija (izvorno ranokršćanski *katekumeneum*); 1339. godine dobila je gotički prelomljeni svod s rebrima, no to nije bitno izmijenilo, barem ne u eksterijeru, njeno izvorno, ranokršćansko/kasnoantičko obličje⁶⁹. U Zadru je, također u potpunosti, bez obzira na kasnije popravke, sačuvana ranokršćanska crkva sv. Andrije (Sv. Petar Stari/Sv. Andrija) veoma izduženog oblika⁷⁰.

Ranokršćanske crkvice adaptirane tijekom ranoga srednjeg vijeka

U ranom srednjem vijeku nakon seobe naroda, dolaskom Hrvata i drugih slavenskih populacija, dalmatinski krajolik, uključujući i onaj urbani, obilovao je ruševinama⁷¹. Kristijanizacijom slavenskih populacija obnavljaju se zatečene crkve. U tom smislu paradigmatično je pismo pape Stjepana VI., iz godine 887., upućeno ninskom, hrvatskom biskupu Teodoziju u kojem traži obnovu crkava koje je barbarski gnjev razorio⁷². Preinačene ranokršćanske crkve sačinjavaju posebnu grupu unutar korpusa arhitekture na tlu bizantske Dalmacije i na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske, ali i drugih slavenskih političkih entiteta duž istočne jadranske obale i njenog zaleđa⁷³. Mnoge crkve koje su se u starijoj literaturi smatrale ranosrednjovjekovnim/starohrvatskim u stvari su u većoj ili manjoj mjeri preinačena ranokršćanska zdanja.

heologiju i historiju dalmatinsku 86, Split, 1994, str. 125-146.

⁶⁵ Ž. TOMIČIĆ, Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima, *Prilozi Instituta za arheologiju* 5-6, Zagreb, 1990, str. 29-53. – T. MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica, Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. Vol. 2. Korpus arhitekture. Kvarner i Sjeverna Dalmacija*. Split - Zagreb, 2009, str. 164-165.

⁶⁶ I. BABIĆ, Crkva sv. Andrije na Čiovu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 35 (Petričiolijev zbornik, sv. I), Split, 1997, str. 203-223.

⁶⁷ T. BURIĆ, Sv. Mavar - Žedno, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 27, Split, 2003, str. 9-14.

⁶⁸ M. SUIĆ - I. PETRICIOLI, Starohrvatska crkva sv. Stošije kod Zadra, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 4, Split, 1955, str. 7-22. – A. UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura*, str. 30-32.

⁶⁹ P. VEŽIĆ, *Zadar na pragu kršćanstva*. Zadar, 2005, str. 40-56.

⁷⁰ I. PETRICIOLI - S. VUČENOVIĆ, Crkve sv. Andrija i sv. Petar Stari u Zadru, *Diadora* 5, Zadar, 1970, str. 177-202.

⁷¹ I. BABIĆ, Il destino dei centri abiti antichi sul suolo della Dalmazia nel corso dell'alto medioevo, *Journal of Ancient Topography* 7, Roma, 1997, str. 199-208.

⁷² Ž. RAPANIĆ, *Ecclesiae destructae „...ut restaurentur imploramus“* (Iz pisma Stjepana VI. pape biskupu Teodosiju 887. godine.), u: *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, (ur. M. Jurković, T. Lukšić), Zagreb, 1996, str. 57-64.

⁷³ T. MARASOVIĆ, Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji, u: *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, Zagreb, 1978, str. 16-24.

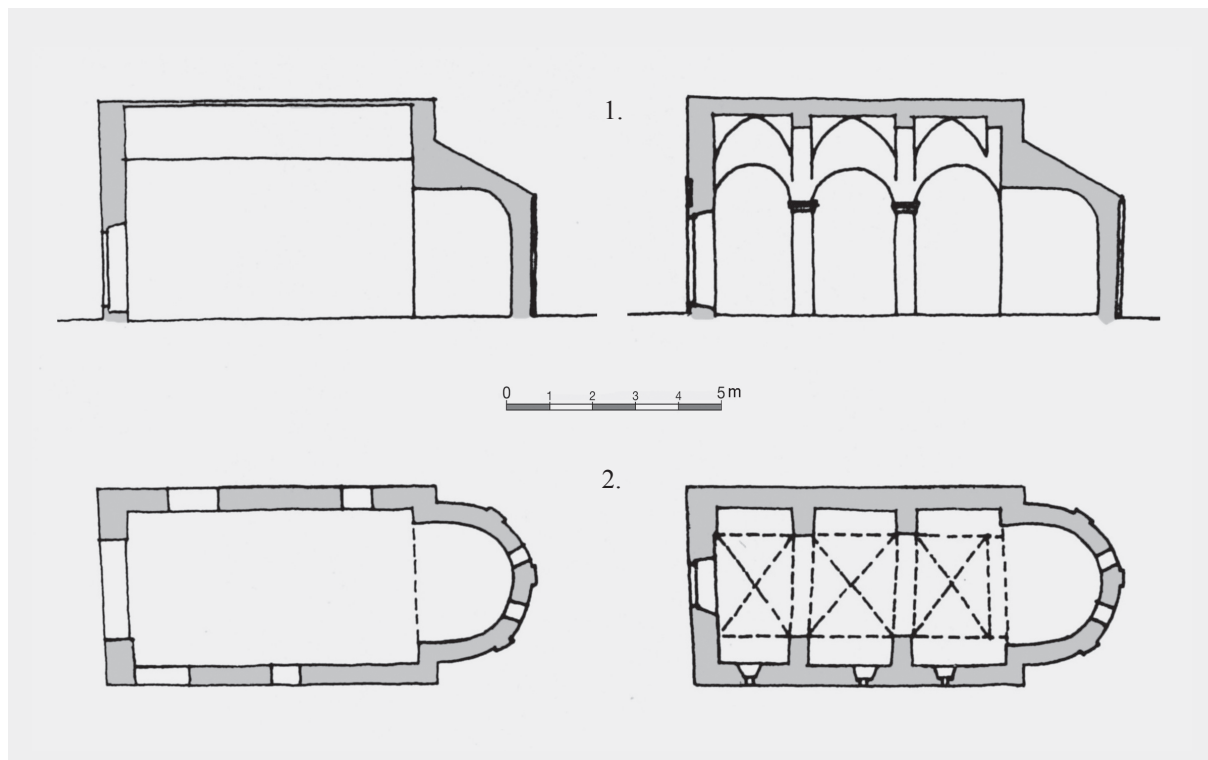

Vanjština i unutrašnjost crkve Vele Gospe na otočiću Ošljaku u blizini otoka Ugljana (foto: Ž. Bačić).

Starokršćanske, jednobrodne crkvice s apsidom u ranom srednjem vijeku mijenjaju konstruktivni sustav: preinačavaju se tako što se presvođuju. U tim adaptacijama, pregradnjama i dogradnjama očituju se različita, domišljata rješenja, valjda i zbog oskudnih prilika koje nisu omogućavale rastrošnije gradnje. Kako se radilo o crkvama s relativno tankim zidovima u njihovim se unutrašnjostima zidaju pilastri, ponegdje masivni poput pilona, koji prihvaćaju potiske polubačvastog svoda, kako je to osobito potvrđeno u južnoj Dalmaciji⁷⁴.

Na lokalitetu Rižinice u blizini Salone (današnji Solin), na padinama brda otkriveni su ostaci izba redovničke zajednice. Među ostacima samostana je i mala, jednobrodna ranokršćanska crkvice sačuvana tek u temeljima, s polukružnom apsidom širokom koliko i cijela crkva. Da je crkva bila korištena i u ranom srednjem vijeku potvrđuje i natpis uklesan na ulomku zabata (*tegurium*) ograde pred

⁷⁴ I. FISKOVIĆ, O ranokršćanskim spomenicima narodnitskog primorja, u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izd. HAD-a 5, (ur. Ž. Rapanić), Split, 1980, str. 226-227. – I. FISKOVIĆ, Srednjovjekovna preuređenja ranokršćanskih svetišta u dubrovačkom kraju, u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkome području*, Izd. HAD-a 12, (ur. Ž. Rapanić), Zagreb, 1988, str. 189-208.

Crkva Vele Gospe na otočiću Ošljaku u blizini otoka Ugljana: 1. presjek i tlocrt izvorno ranokršćanske crkve; 2. presjek i tlocrt iste crkve adaptirane u ranom srednjem vijeku s pilastrima i svodom (prema: P. Vežiću).

svetištem, koji spominje hrvatskog vojvodu (*dux*) Trpimira (oko 852. godine). Nađeno je još ulomaka opreme crkve ukrašenih pleternim ukrasima⁷⁵. U blizini crkvice nedavno je nađen antički sarkofag u kojem je, naknadno, u ranom srednjem vijeku bio pokopan nepoznati hrvatski dostojanstvenik. Da se radi o grobu dostojanstvenika upućuju nalazi zlatnih niti – ostatci ukrasa na odori. Sahranjivanje dostojanstvenika u antičkim sarkofazima bilo je uobičajeno na tlu srednjovjekovne Hrvatske i Dalmacije pod bizantskom vlašću⁷⁶. Dakle, i na ovom se primjeru može potvrditi da se radi izvorno o ranokršćanskoj crkvisi koju je bilo relativno lako obnoviti ili preinačiti.

Zadužbine hrvatskih vladara i dostojanstvenika, dakle u izvorno privatnoj namjeni, pa i one najmanje jednobrodne s polukružnom apsidom imaju bogatu opremu i arhitektonske česti ukrašene pleternim motivima. U njima su na liturgijskom, kamenom i mramornom namještaju, osobito na ogradama pred

svetištem uklesani natpisi koji su inače rijetki na kasnijim seoskim crkvicama. Ranokršćanska crkvice sv. Luke u Uzdolju, selu kod Knina, sačuvana također tek u temeljima, bila je u uporabi tijekom ranoga srednjeg vijeka: iz nje potječu kameni ulomci s pleternim ukrasima; na ogradi svetišta uklesan je natpis koji spominje vladara (*princeps*) Muncimira s naznačenim nadnevkom: 895. godinom⁷⁷.

Tijekom ranoga srednjeg vijeka, posebno u bizantskim gradovima na obali, s kojima su slavenske države u okolici tijesno povezane, nastavljaju se također ranokršćanske liturgijske tradicije, primjerice razdvajanje ogradom prostora za vjernike od prezbitarija rezerviranog za svećenstvo. Ograde, iako svedene na jednu plohu, doimaju se kao arhitekture u arhitekturi. I poneki ukrasni motivi na ogradama, ali i struktura i formulacije latinskih natpisa ukazuju na neprekinute kasnoantičke tradicije⁷⁸.

⁷⁵ T. MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica*, 3, str. 200-204.

⁷⁶ N. CAMBI, Il reimpiego dei sarcofagi romani in Dalmazia, u: *Colloquio sul reimpiego dei sarcofagi romani nel medioevo*, (ur. A. Bernard, S. Settis), Marburg - Lahn, 1983, str. 75-92.

⁷⁷ V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Split, 1996, str. 156. – T. MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica*, 3, str. 551-555.

⁷⁸ Ž. RAPANIĆ, *Predromaničko doba u Dalmaciji*. Split, 1967.

Romanička, naknadno produžena crkve sv. Juraja u Prhovu kod Primoštena (foto: Ž. Krnčević).

Ranosrednjovjekovne, predromaničke i ranoromaničke crkvice

Ranosrednjovjekovni graditelji koji su umjeli popravljati i preinačavati ranokršćanske crkve bili su, dakako, sposobni graditi i one nove na koje su prenijeli i poneka starija prostorna rješenja⁷⁹.

U korpusu ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji, koji sadrži iznimno bogati i heterogeni repertoar arhitektonskih oblika, uzdužnih i centralnih rješenja veoma je brojan skup jednobrodnih crkvice s polukružnom apsidom. Više takvih crkava sačuvano je na Braču. Tamošnje crkvice imaju vanjske dimenzije nešto veće od 7 m⁸⁰.

Kod ranosrednjovjekovnih crkvice, za razliku od ranokršćanskih, izraženija je vertikalna osovina. Građene su od lomljenaca grubo klesanih, poveznih obilnim malterom, poredanih u nepravilne redove. Ožbukane su izvana i iznutra. Krovovi su im prekriveni kamenim pločama.

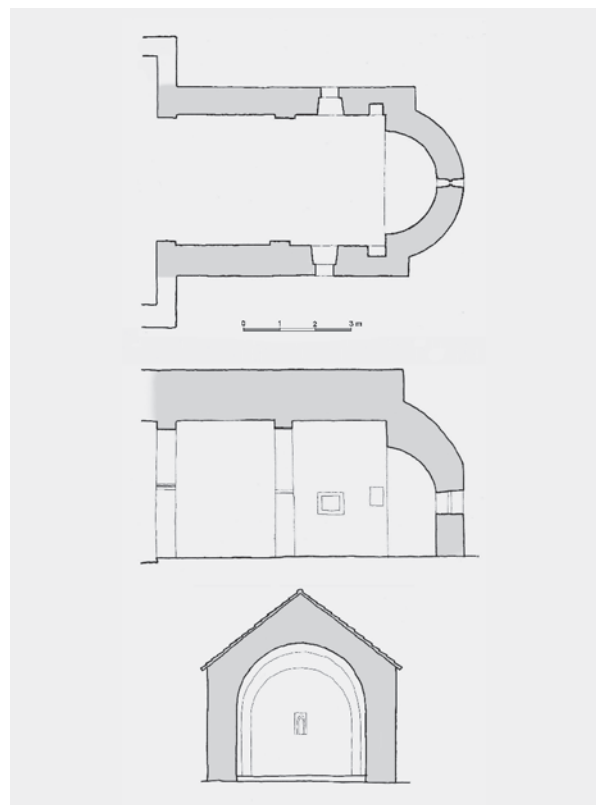
Bitno obilježje ranosrednjovjekovnih crkvice s polukružnom apsidom jest da su presvođene polubačvastim svodom. Taj svod pridržavaju pojasnice

⁷⁹ I. FISKOVIĆ, Apports des reconstructions d'églises de l'antiquité tardive dans la formation du premier art roman sur littoral croate, *Hortus Artium Medievalium* 1, Zagreb, 1995, str. 14-27.

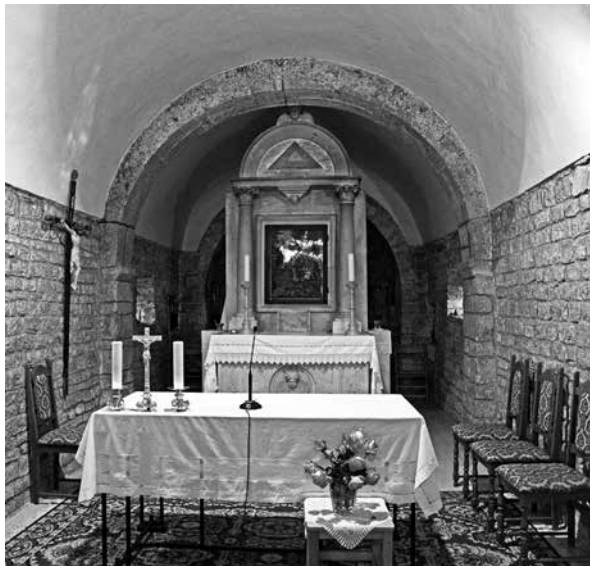
⁸⁰ D. DOMANČIĆ, Kulturni spomenici otoka Brača. Srednji vijek, *Brački zbornik* 4, Supetar, 1960, str. 111-160. – D. DOMANČIĆ, *Graditeljstvo srednjeg vijeka na Braču. Brač u ranom srednjem vijeku*. Povelja, 1984, str. 31-36. – T. MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica*, 3, str. 521-570.

Prozor na apsidi crkve sv. Juraja u Prhovu kod Primoštena (foto: Ž. Krnčević).

Tlocrt, uzdužni i poprečni presjek romaničke, naknadno produžene crkve sv. Juraja u Prhovu kod Primoštena (prema: I. Babić).

Unutrašnjost crkve sv. Juraja u Prhovu kod Primoštena; svod s pojasnicom (foto: Ž. Krnčević).

koje potiske prenose na lezene uz bočne brodove. Poneke crkvice imaju lezene i na vanjskim, bočnim zidovima kao primjerice crkva sv. Juraja na brdu Jurjevo nedaleko od Nerežišća na Braču⁸¹. U nekim slučajevima, kao primjerice na već spomenutoj crkvi sv. Juraja na Perunskom na planini Mosor, nema lezena u unutrašnjosti pa su stoga, zbog potiska svoda, zidovi iznimno debeli (oko 80 cm)⁸². Broj pilastara i pojasnica, koji definiraju pojedine prostorne jedinice – traveje, varira od dva do tri, ovisno o veličini crkve. U unutrašnjosti, na bočnim zidovima, pod svodom, između lezena razapeti su lukovi. Ti udubljeni intervali između lezena, s lukom na vrhu, doživljavaju se kao svojevrstne plitke niše. Oni zajedno s pilastrima i pojasnicama na svodu prinose artikulaciji prostora koji se doživljava znatno većim nego što stvarno jest.

Kasnosrednjovjekovne jednobreodne crkve s polukružnom apsidom

Romaničkim crkvicama iz razdoblja 12. i 13. stoljeća, svojstvena je naglašenost horizontalne osovine. Rast razine okolnog tla – tako da je zemlja prekrila donje dijelove zidova smanjivši im visinu – još više naglašava horizontalnu osovinu. Crkvice sv. Juraja u Prhovu doima se kao da je plegla.⁸³ Crkva sv. Juraja u Orihovici, u selu Vinišću rela-

Tabernakul u crkvi sv. Juraja u Prhovu (foto: Ž. Krnčević).

tivno je dobro sačuvala svoja izvorna romanička obilježja. Romaničke crkvice, kao i one ranoromaničke, iznutra su presvođene polubačvastim svodovima na kojima su pojasnice. Jednako su raščlanjeni zidovi lezenama. Kao izrazito romaničko stilsko obilježje, nad vratima je prepoznatljiv srpasti luk. Uzani prozori stupnjevito su otvoreni zidnoj masi.

Romaničke crkve u gradovima su većih dimenzija kao primjerice crkva sv. Krševana u Šibeniku, koja se spominje od 1200. godine⁸⁴, ili, pak, samostanska crkva sv. Ambrozija u Ninu⁸⁵. Njihovi zidovi su brižljivo građeni, s izduženim klesancima poredanima u uske, pravilne pojaseve između kojih su veoma tanke sljubnice. Veoma je reprezentativan portal crkve sv. Martina u Diklu nadomak Zadru, na nekadašnjem posjedu benediktinskog samostana

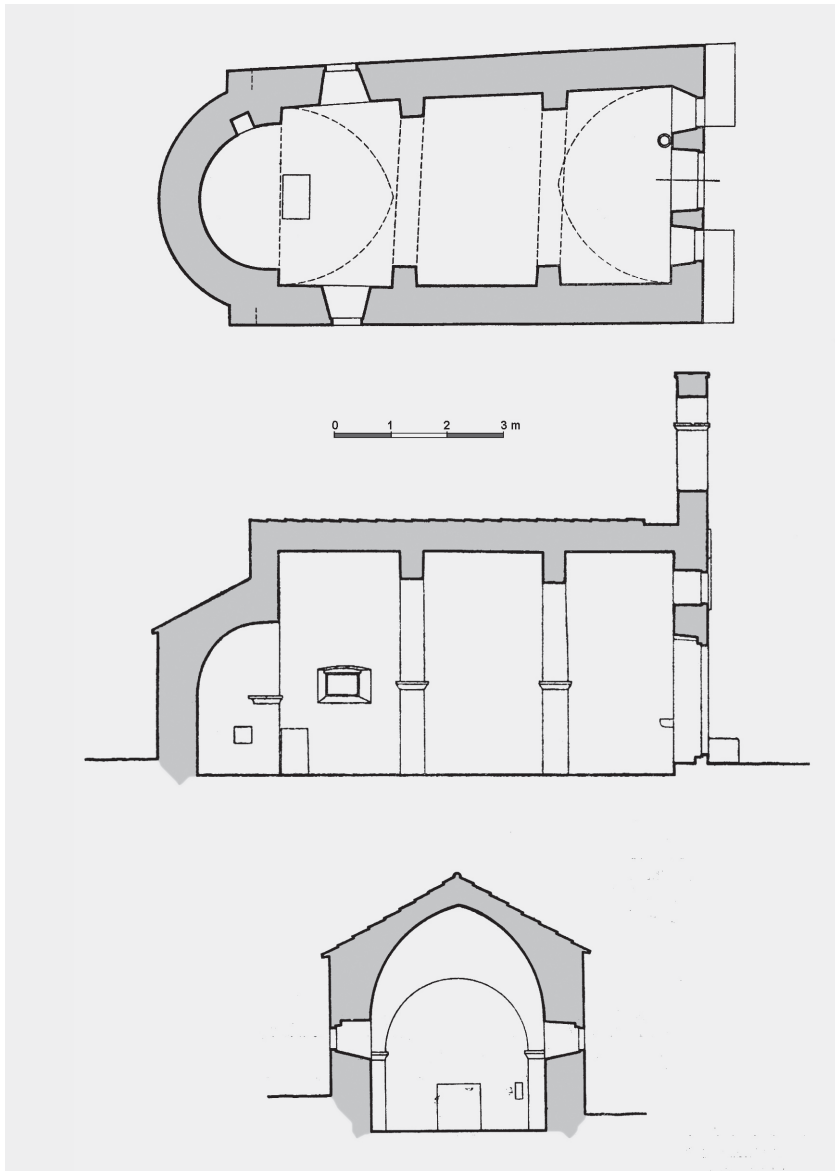
⁸¹ T. MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica*, 3, str. 535.

⁸² T. MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica*, 3, str. 451-452.

⁸³ I. BABIĆ, *Tri srednjovjekovne crkvice*, str. 63.

⁸⁴ C. FISKOVIĆ, Romaničke freske u Srimi, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 11, Split, 1959, str. 24-40.

⁸⁵ I. PETRICIOLI, Osvrt na ninske građevinske i umjetničke spomenike srednjeg i novog vijeka, u: *Povijest grada Nina*, Zadar, 1969, str. 329-330.

Tlocrt, poprečni i uzdužni presjek gotičke crkve Gospe od Polja kraj Blata na Korčuli (prema: I. Fisković).

sv. Krševana; veoma je istančane izvedbe; datira iz 12. stoljeća. Na vanjskim se zidovima, između pilastara pod krovom, nižu plitke arkade – viseći lukovi. Unutrašnji prostor razdijeljen je lezenama na tri polja ponad kojih su križni svodovi. Na njenom pročelju je natpis koji spominje donatora Petra, očito zahtjevnu ličnost, koja je valjda povjerila gradnju nekom vještom i renomiranom graditelju⁸⁶.

Na ponekim su romaničkim crkvama sačuvani ostatci fresaka. Od nekadašnje župne crkve u Donjem Humcu, višekratno preinačene i proširene,

⁸⁶ I. PETRICIOLI, *Srednjovjekovnim graditeljima u spomen*. Split, 1996, str. 91-98.

sačuvan je, poput relikvije, zid ponad trijumfalnog luka na kojem je freska s prikazom Krista između Marije i sv. Ivana. Zbog tih romaničkih slikarija, koje se od 17. stoljeća spominju kao čudotvorne, nova, proširena crkva postala je stjecište hodočasnika. Na blagdan Sv. Fabijana i Sv. Sebastijana, prepričava se, kada nahrupi mnoštvo vjernika, slika se orosi, postaje svjetlija i jasnija⁸⁷.

Gotičke crkvice iz razdoblja 14. i 15. stoljeća prepoznatljive su prvenstveno po svojim proporcijama, s naglašenom vertikalnom osovinom. U odnosu na one romaničke, njihovi zabati završavaju oštrijim kutom. Naravno, stoga su i krovovi strmiji. Često su prostranije od onih romaničkih. Bitna je novina njihov prelomljeni svod, u presjeku u obliku šiljastog luka kojeg, kao i na ranijim crkvama, podržavaju pojasnice. Ovaj tip svoda zadržat će se mjestimice još do u 17. stoljeće. Mnogi konstruktivni elementi i dalje se ponavljaju još iz doba predromanike, poput lezena na unutrašnjim zidovima između kojih su plitka udubljenja; u crkvici sv. Nikole kod Rogoznice između lezena, pod svodom, završavaju gotičkim lukovima⁸⁸. Očito, pojedine arhitektonske teme i motivi na jednom te istom zdanju imaju duža trajanja u odnosu na cjelinu. Dobro su sačuvane, upravo su paradigmatične, tri gotičke crkvice na otoku Korčuli: Sv. Andrija kod Smokvice, Gospa od Polja kod Blata i Sv. Križ u Blatu⁸⁹; srodna im je, primjerice i crkva sv. Juraja u Tučepima⁹⁰.

U crkvici sv. Mihovila na otoku Šolti, u polju između Grohota i Donjega Sela sačuvani su ostatci gotičkih fresaka. U apside, u osi simetrije, prikazan je Krist uz kojeg je s jedne strane Marije koja kleči i moli sklopljenim rukama, a s druge, pak, strane poprsje sv. Ivana evanđelista. Mjestimice se po zidovima razabiru crveni posvetni križevi kakvi se još naziru i u drugim srednjovjekovnim crkvama⁹¹.

⁸⁷ D. DOMANČIĆ, Srednjovjekovna freska u Donjem Humcu na Braču, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 10, Split, 1956, str. 84-94.

⁸⁸ I. BABIĆ, Tri srednjovjekovne crkvice, str. 70.

⁸⁹ I. FISKOVIĆ, Kasnosrednjovjekovne crkvice otoka Korčule, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 14, Zagreb, 1984, str. 231-258.

⁹⁰ N. BEZIĆ BOŽANIĆ, Crkva sv. Jurja u Tučepima, *Peristil* 5, Zagreb, 1962, str. 7-10.

⁹¹ N. BEZIĆ, Srednjovjekovna crkva sv. Mihovila na Šolti, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 13, Split, 1961, str. 85-95.

Kasni prežitci jednobreodnih crkava s apsidom

Crkve i crkvice s jednim brodom i polukružnom apsidom grade se, iako rjeđe, i tijekom novog vijeka. Međutim, nakon oslobađanja od Turaka u selima u zaleđu grade se župne crkve u baroknom stilu, češće s pravokutnom apsidom⁹².

Novije crkve i crkvice s jednim brodom i polukružnom apsidom znatno su prostranije, bogatije, opremljenije, ponegdje i mramornim oltarima, što je u korelaciji s demografskim i gospodarskim oporavkom. Pokrov od kamenih ploča zamijenit će kupe kanalice, iako se neke crkvice pokrivaju kamenim pločama još u 18. stoljeću. Sve se rjeđe žbukaju pročelja. Otvori su veći, s bočnim vratima i s više prozora. Otvori imaju oblike i ukrase s prepoznatljivim stilskim obilježjima. Ponegdje se otvaraju i oni polukružni, takozvani termalni prozori. Preslice su sve kićenije, ponegdje s više otvora, izrazitim renesansnim i baroknim obilježjima.

Crkvice sv. Sebastijana u Trogiru, sagrađena 1476. godine, također pripada tipu jednobreodnih crkava s polukružnom apsidom⁹³. Podignuta je kao zavjet za spas od kuge. Nad njom je kao dio istog koncepta podignut toranj gradskog sata. Reprerentativno pročelje crkve i tornja sasvim su dosljedno oblikovani u renesansnom stilu. Podigao ju je *Niccolo di Giovanni Fiorentino*, čije su djelo i skulpture (neke se isklesane u suradnji s Andrijom Alešijem) na pročelju i u unutrašnjosti. Međutim, u unutrašnjosti je prostor presvođen polubačvastim svodom pod kojim teče vijenac sa srednjovjekovnim profilom. Dva mala okna uz trijumfalni luk također slijede starije tradicije. Srednjovjekovne su reminiscencije valjda uvjetovane zahtjevima sredine kojima se morao povinuti istaknuti kipar i arhitekt koji je došao iz Firence, iz samog ishodišta renesansnog stila.

Kao primjer kasne gotičko-renesansne crkve može se navesti prostrana crkva sv. Marije od polja na groblju na Lastovu, sagrađene u današnjem obliku krajem 15. i početkom 16. stoljeća, na mjestu starije istoimene crkve. Na crkvi se miješaju gotička i renesansna stilska obilježja, no s još živim starijim tradicijama: sasvim u srednjovjekovnom

duhu na prozorima su postavljene kamene rešetke; na pročelju je gotička rozeta⁹⁴.

Srednjovjekovni motiv rozete u Dalmaciji se aplicira sve do u 18. stoljeće⁹⁵. Prošupljene kamene ploče s radijalnim otvorima otvaraju se još na baroknim crkvama, osobito u selima u trogirskom i splitskom zaleđu te oko Imotskog i Vrgorca.

Kao primjer kasne jednobreodne crkve, valja spomenuti oveću pravoslavnu crkvu sv. Dimitrija, u selu Konjevrate u zaleđu Šibenika, sagrađenu 1862. godine. Njena apsida pokrivena je, kao i u srednjem vijeku, kamenim pločama. Na pročelju, vrh crkve tek je sedamdesetih godina 20. stoljeća pridodana preslica s dvama otvorima za zvona, sasvim srednjovjekovnih oblika⁹⁶.

⁹² Z. DEMORI STANIČIĆ, Spomenici 17. i 18. stoljeća u splitskoj zagori, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 28, Split, 1989, str. 183-220.

⁹³ C. FISKOVIĆ, Firentinčev Sebastijan u Trogiru, *Steletoz zbornik / Zbornik za umetnosno zgodovino* 5-6, Ljubljana, 1959, str. 369-382.

⁹⁴ C. FISKOVIĆ, Lastovski spomenici, str. 64-75.

⁹⁵ C. FISKOVIĆ, Stilska zakašnjenja na stolnoj crkvi u Kotoru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 16, Split, 1966, str. 228-234.

⁹⁶ Z. ŽIKOVIĆ, *Narodno sakralno i profano graditeljstvo na području župa Konjevrate i Mirlović Zagora. Župe Šibenske biskupije*. Zagreb, 2005, str. 565.

Ivo BABIĆ

Longue Durée of one architectural type. Single-naved churches with semicircular apse

The important analytical term *longue durée*, which was introduced by Fernand Braudel, can also be applied in the research of the architecture. Small single-room spaces ending with the apse are known in the Roman profane and sacral architecture. Such a shape was accepted in Early Christian architecture and this type will, with minor changes, last for more than a millenium - in some places until 19th century. However most frequently, this architectural type appears in Middle Ages with some elements of pre-Romanesque, Romanesque and Gothic style. Such churches are especially frequent in villages and on outskirts of the cities.